

ЧОРНИЙ Д.М.

**І.Х.ОЗЕРОВ: ОСОБИСТІТЬ, МІСЦЕ В СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Вперше в українській історіографії розкрито особливості характеру, соціальної поведінки одного з провідних громадсько-політичних діячів Російської імперії початку ХХ ст., бачення ним перспектив використання американського досвіду для модернізації країни, причини перебування в Харкові.

Суспільне життя Російської імперії початку ХХ ст. було насичене бурхливими дискусіями щодо перспектив розвитку країни. Більшість російської і української інтелігенції надавала перевагу пріоритетності політичних змін, які мають передувати докорінній перебудові інших сфер життя. На протилежному фланзі стояли представники провладних сил, які намагались за будь-яких обставин зберегти статус-кво, гальмуючи назрілі політичні або економічні реформи. Між цих двох сил опинились представники освічених верств суспільства, як провладно, так і опозиційно налаштовані, для яких було зрозуміло, що без досягнення високого рівня промислового розвитку будь-який прогрес країни є неможливим. Такі люди сприймалися лідерами обох вищеназваних таборів щонайменше, як диваки, але здебільшого - як небезпечні особи, які можуть загрожувати існуванню їхнього політичного буття. Саме такою людиною був відомий економіст, професор фінансового права Московського університету, суспільний діяч Іван Христофорович Озеров.

У науковій літературі радянської доби І.Х.Озеров поданий як зразок інтелігента, що співробітничав із царською владою, а тому заслуговував лише на нищівну критику. Стверджувалось, що в студентській аудиторії він намагався надати своїм лекціям та семінарам вигідне для самодержавства спрямування, виступаючи ідеологом зубатовщини¹; на легальних робітничих курсах в Москві він виступав в ролі “загоничів” робітників в “тенета охранки”² і т.ін. Провідний дослідник російського “поліцейського соціалізму” А.П.Корелін намагався зберегти певний баланс при оцінці І.Х.Озерова, зазначаючи в іншій своїй публікації, що недостатньо оголосити цього діяча звичайним провідником ідей С.В.Зубатова або “ідеологом” зубатовщини³. Проте і надалі домінували різко негативні оцінки особистості професора. Вони безпосередньо впливали із того фрагмента класичної книги В.І.Леніна “Що робити?”, де прізвище І.Х.Озерова тісно пов’язане із “поліцейським соціалізмом” і його ініціатором С.В.Зубатовим. “...Ми можемо і повинні сказати Зубатовим и Озеровим: старайтесь, панове, старайтесь! - писав вождь більшовиків, - Оскільки ви ставите робітникам пастку (у сенсі або безпосереднього провокаторства, або в сенсі “чесного” розбещення робітників “струвізмом”) - ми вже подбаємо про ваше викриття”, і додавав, що соціал-демократам “...належить як можна енергійніше воювати із ними!”⁴, тобто такими професорами⁴.

Чорний Дмитро Миколайович - доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

У коментарях до Повного зібрання творів В.І.Леніна наголошувалось, що І.Х.Озеров активно підтримував “поліцейський соціалізм”, а царський уряд високо оцінив його заслуги: “у 1909 році його було обрано членом Державної ради від Академії наук та університетів”. Дуже лаконічно сказано про подальшу долю професора: “Після Лютневої революції 1917 року Тимчасовим урядом був відсторонений від викладання у Московському університеті; з 30-х років жив у Будинку старих учених в Ленінграді”⁵, хоча в 1920-х роках залучався до роботи в Наркоматах фінансів, шляхів сполучень⁶.

У сучасних російських публікаціях він представлений в якості одного з найвидатніших юристів у царині фінансового права, причому факт співробітництва із поліцією здебільшого не згадується⁷. Автори статей не шкодують схвальних епітетів на його адресу. Приміром Є.Єфімов називає І.Х.Озерова “надто далекозорим, передчасним”⁸. Кілька книг І.Х.Озерова перевидані, зокрема, під егідою організацій промисловців.

Слід зазначити, що спільним для публікацій радянської доби та сучасних російських є спрощення образу цієї непересічної особистості, причому першими в бік приниження та компрометації, другими - піднесення та ідеалізації. Обидва історіографічні напрямки не приділяють уваги особистості цієї людини, складної, суперечливої, схожої на саму добу, в якій вона сформувалась і на яку припадає активна креативна фаза її життя. Так, ми не можемо погодитись із тим, що думки І.Х.Озерова виявилися передчасними. Напередодні Першої світової війни намагання професора-публіциста прищепити населенню “індустріальну психологію” знаходили позитивний відгук у різних прошарках населення міст, зокрема Лівобережної частини України⁹.

Метою даної статті є з’ясувати особливості характеру, соціальної поведінки одного з найяскравіших представників професури початку ХХ ст., розкрити бачення ним перспектив розвитку Російської імперії, зокрема важливості використати американський досвід для розвитку країни. Побудова психологічного портрету представника російської інтелігенції сприятиме подальшому з’ясуванню типових та індивідуальних рис останньої. Особливого значення доля цієї особистості набуває через поглиблення уваги науковців до досвіду радянської індустріалізації¹⁰, суспільно-політичної думки¹¹, а також соціокультурних студій міста Харкова, який сприймався на початку ХХ ст. як місто, що виробляє “американську казку”¹², і з яким було пов’язано кілька років життя І.Х.Озерова.

Джерельну базу склали публіцистичні праці, різні варіанти спогадів І.Х.Озерова, як опубліковані, так і ті, що зберігаються в особистому фонді громадського діяча, а також матеріали харківської газети “Южный Край”, на шпальтах якої він виступав як публіцист у 1912-1916 рр.

Іван Христофорович Озеров народився 1869 р. у с.Заніно Мурав’їнської волості Чухломського повіту Костромської губернії. Здібному сільському хлопчику шлях до наукової кар’єри відкрився внаслідок реалізації Великих реформ Олександра II. Він отримав можливість на кошти земства здобути початкову та середню освіту, згодом вступив до Московського університету, який закінчив 1893 р., і був залишений для підготовки до здобуття звання

професора. Стрімким було зростання молодого науковця. У 1895 р. він став приват-доцентом, 1896 року захистив магістерську дисертацію “Прибутковий податок в Англії та економічні і суспільні умови його існування”, через два роки докторську дисертацію “Найголовніші течії в розвитку безпосереднього оподаткування в Німеччині”. І.Х.Озеров викладав курс фінансового права в Московському, Петербурзькому університетах, Московському комерційному інституті, на Бестужевських жіночих курсах, Вищих курсах Н.П.Раєва¹³. Саме під час викладацької роботи відточено лекторську майстерність, набуто досвід спілкування з молоддю - представниками різних суспільних верств, що спонукало молодого професора, якому ледь виповнилося 30 років, до пошуку нових методів впливу на народ. Провідною думкою І.Х.Озерова було “поширити економічну творчість серед мас”, прищепити їм “індустріальну психологію”¹⁴. Він згадував, що із захопленням займався науковою роботою, але “...бажання бути корисним, заражати аудиторію жаданням творчості, пробуджувати інстинкти творчості, святі поривання творити, усвідомлення обов’язку перед країною в економічному і політичному відношенні, перед країною і народом, якому я був зобов’язаний своїм вихованням...”¹⁵ змусило його принести себе в жертву ідеї. Можна стверджувати, що “героїзм і подвижництво” (формула С.М.Булгакова з його відомої статті в збірці “Вехи”) як риса інтелігенції проявляла себе не лише у бажанні віддати життя за народ, але і служити йому на ниві культури. В даному сенсі І.Х.Озеров духовно дуже близький до представників української інтелігенції кінця XIX - початку XX ст.

Водночас І.Х.Озеров залишався типовим одинаком, що психологічно не відчував себе близьким до тогочасного суспільства. Хоча маємо зауважити, що попри поширений стереотип, нібито справжнє суспільство тієї доби - це перш за все представники так званої прогресивної інтелігенції, доволі вузьке коло літераторів, публіцистів, після 1905 р. - партійців ліберального спрямування, насправді російське суспільство було дуже сегментованим, розколотим. Вважаємо, можна говорити про існування *багатьох суспільств* в Російській імперії початку XX ст., в кожному з яких були представники інтелігенції. Сам І.Х.Озеров у мемуарах асоціює себе із народом, протиставляючи себе інтелігенції незалежно від табору. Ось один із найтрагічніших фрагментів спогадів професора: “І, невисоко розцінюючи інтелігенцію, я цурався від зближення із нею і надавав перевагу навіть у хвилину смутку сидіти сам один на бульварі потемки, навіть у Москві, ніж ходити до кого-небудь і переливати, як кажуть, з пустого в порожнє”¹⁶. І.Х.Озеров належав одразу до кількох *суспільств* - московської професури, літераторів-публіцистів, бізнесових кіл тощо, залишаючись багато в чому нетиповим, а тому чужорідним для всіх них.

Дуже промовистим виглядає той факт, що про нього не згадали на сторінках своїх мемуарів відомі сучасники, видатні політики С.Ю.Вітте, П.М.Мілюков, Ю.В.Готье, з якими він неодноразово зустрічався і які були особисто знайомі з ним та його творами¹⁷. Міністр фінансів і Голова ради міністрів Імперії В.М.Коковцов лише один раз згадав про свого запеклого опонента під час дискусій в Державній раді, коли І.Х.Озеров надіслав йому телеграму з приводу відставки¹⁸.

Очевидно, подібні факти надавали підстави дослідниці його життя Г.І.Щетиніній акцентувати увагу на критичному ставленні І.Х.Озерова до царської Росії, захопленні радянськими діячами¹⁹. Та наведені нею слова із спогадів професора, написані ним після повернення з таборів, варто розглядати як реверанс більшовицькому режиму, спробу з'ясувати відмінності у рівні брутальності між Ф.Дзержинським і тими, хто прийшов на заміну “лицарю революції” і відправив літню людину за ґрати, ніж щира віра у невідворотність і корисність комуністичної влади. Невипадково авторка в іншій своїй публікації, присвяченій І.Х.Озерову (передмова та добірка фрагментів спогадів) не оприлюднила розповіді професора про поневіряння у таборах²⁰.

Причини самотності, нетиповості І.Х.Озерова, на нашу думку, викликані кількома обставинами. Найважливіше значення мали вплив самої доби, на яку припадає становлення науковця і громадського діяча, та здобутий фах. Він навчався і захистив дисертації у 1890-х роках, тобто в період бурхливого розвитку капіталістичних відносин. Економічне піднесення, яке переживала Російська імперія, породило у спеціаліста із фінансового права беззастережну віру у спроможність капіталу здійснити можливе та неможливе. До речі, наприкінці ХІХ ст. зацікавленість економікою дала підстави представникам різних суспільних течій обговорювати шляхи розвитку Росії. Саме в цей період з'являються класичні праці “економістів”, народників, марксистів щодо перспектив розвитку економіки імперії. Кожний з представників інтелектуальної еліти намагався запропонувати власну оригінальну теоретичну концепцію. Розмаїття індивідуальних підходів було ознакою і потребою часу, що не могло не спонукати молодого науковця до творчих пошуків. Економічне піднесення 1909-1914 рр. надало І.Х.Озерову нові аргументи на підтвердження спроможності капіталу вивести Росію на провідні позиції в світі. В цей період він із ще більшим завзяттям пропагує цінності та ідеали буржуазного розвитку, якими захопився наприкінці ХІХ ст.

Треба зазначити, що І.Х.Озеров був представником раціоналістичної, прозахідної частини освіченої еліти імперії. Традиціоналістські цінності, що обіймали перш за все релігійні почуття, шанування православ'я, не присутні на сторінках його автобіографічних записів, у друкованих працях. Це та царина життя, яка, очевидно, не потребувала першочергової уваги пропагандиста буржуазного суспільства. Якщо він звертався до питань віри, суспільної ролі православної церкви, то у негативному сенсі, критикуючи подвійні стандарти, лицемірство як інтелігентів, так і вихідців з народу у ставленні до віри²¹. Діяльність духовенства він оцінював з точки зору відповідності потребам досягнення тверезого способу життя робітників як запоруки індустріалізації²².

Тож до нього можна віднести слова С.Булгакова щодо діагнозу духовного стану інтелігенції: “...до останнього часу релігійної проблеми, в усій її величезній і винятковій вазі і пекучості, російське “освічене” суспільство просто не помічало і не розуміло, релігією цікавилось взагалі лише стільки-скільки це пов'язувалося з політикою або ж проповіддю атеїзму”²³. До певної міри релігійне почуття І.Х.Озерову замінила ідея прогресу доби Просвітництва.

Для розуміння постаті І.Х.Озерова не можна відкидати і фактор соціального походження. Попри те, що сам факт здобуття людиною вищої освіти означав перехід до іншої соціальної верстви²⁴, а прихід людини із плебсу на різні посади ставав все більш поширеним явищем у перед-революційній Росії²⁵, імперія залишалась становою державою, де аристократичне походження продовжувало високо цінуватися. У І.Х.Озерова не було “природного” права на барство, але він водночас не заразився притаманним інтелігенції різновидом “духовного аристократизму”, зарозумілістю, відчуттям своєї непогрішимості²⁶. У спогадах він пише про існування “залишків затурканості”, що не покидали його з дитинства. Поняття “маленька людина” часто зустрічається на сторінках спогадів²⁷. Тому з високою вірогідністю можна припускати, що самого себе він розглядав як одного з представників цих “маленьких людей”, життя та внутрішній світ яких правдиво відтворений у творах класичної художньої літератури початку ХХ ст. Натура творча і вразлива, він постійно коливався між служінням батьківщині Русі та народу. Але сама необхідність постійно обертатися в колі бізнесменів, урядовців, професури не залишала часу на прояви сантиментів, зокрема, по відношенню до малої батьківщини. “На жаль, я відірвався від життя: усе якісь великі питання захоплювали мене, а питання Чухломи і її оточення здавались настільки дрібними, що втратив до них смак, а між іншим лише таким шляхом і можна відчувати пульс життя”²⁸. В цьому полягає один з уроків, який виніс з свого життя І.Х.Озеров.

Професор залишався дуже невибагливим у повсякденному житті. Ощадливо витрачав гроші, не гуляв по ресторанах, не відвідував театри, їздив поїздом у другому класі. Він не приділяв особливої уваги моді, одягу, за що отримував зауваження від друзів²⁹. Натомість спроби “похизуватися” були не завжди вдалимими і стикалися із доволі дошкульними, можливо глузливими зауваженнями колег по академічному цеху. Із гіркотою згадував І.Х.Озеров як під час вступу до ради університету, на яку він прийшов у червоній краватці, тому що полюбляв цей колір, професор В.І.Герньє зробив йому зауваження, після чого їхні дружні стосунки, що починали налагоджуватись, припинились³⁰.

Одна з рис особистої поведінки - незалежність висловлювань І.Х.Озерова щодо діяльності інституцій, в яких він працював, викликала стримане, навіть підозріле ставлення колег до нього. Членство у радах різних бізнесових товариств давало йому матеріал для оцінки їх діяльності. Він був свідком не лише ініціативної копіткої праці капіталістів, менеджерів банків, промислових підприємств, але і використання шахрайських способів створення грошей “з повітря”. У своїх публіцистичних статтях він відверто критикував зловживання. Такі дії професора керівниками бізнесових структур оцінювались, щонайменше, як спроба нажити собі публічний капітал, завоювати популярність. Так, будучи членом правління Русско-Азіатського банку, він надрукував у газеті “Русское слово” статтю про банківські спекуляції, що розкривали механізм підняття та штучного зменшення ціни банківських паперів. Керуючий московським відділенням банку засудив його за це, вважаючи, що такі кроки підривають довіру до фінансових установ. Лише користуючись дружніми взаєминами з О.І.Путіловим, І.Х.Озеров спромігся

добитися невтручання керівництва в свою діяльність як публіциста³¹.

Проникнення І.Х.Озерова у “святая святых” бізнесового життя банків, акціонерних товариств, державних структур спонукало його до пошуку таких моделей економічного розвитку, які сприяли б швидкій модернізації Росії. Виступаючи в якості захисника європейських цінностей, культурних традицій, складовою частиною яких він вважав Росію, І.Х.Озеров 1903 року опублікував книгу “Америка идет на Европу”. У яскравій публіцистичній манері професор показав, як “старий світ” поступово здає позиції Америці в економічному плані, розмірковує над питанням, за рахунок яких факторів наступ заокеанського капіталу, промислових товарів стає все більш масованим і може призвести до залежності Європи від США. У 1908 році І.Х.Озеров перевидав книгу під новою назвою - “Чему учит нас Америка”. У цьому виданні акценти розставлені інакше. Проблема “американської загрози” трансформується у проблему пошуку європейцями адекватної відповіді на “американський виклик”. Професор закликає уважно придивитися до механізмів функціонування американського суспільства, яке попри наявність значних суперечностей та негативів, демонструє позитивну динаміку розвитку. Американський досвід асоціювався І.Х.Озеровим із низкою проявів. Серед ключових питань - ідея прогресивності прискореної індустріалізації, підвищення добробуту народу, виховання культури населення.

Червоною ниткою проходить крізь книгу думка про необхідність піднесення культури як передумови суспільного прогресу. І.Х.Озеров наголошує, що США “...досягли свого промислового розквіту завдяки своїй культурі, розвитку ініціативи і енергії в населенні, широкій народній освіті”³². Так, подавши начерк успіхів США в розвитку різних галузей економіки³³, І.Х.Озеров звертає увагу на те, що “в Америці намагаються розвивати духовні сили населення, розвивати в нього самодіяльність, енергію... просвіщати його розум, збагачувати його знаннями. Користуватися людиною лише як в’ючною твариною там вважають нерозважливим, неекономічним, це рівнозначно використанню золота в якості матеріалу для брукування вулиць, або пшениці в якості палива для печей”³⁴. Автор наводить приголомшуючі цифри: Америка виробляє 25% світового виробництва пшениці, 20% золота і витрачає 40% всіх коштів людства “для культури мозку”³⁵. Порівнюючи суми коштів, кількість учнів, студентів, навчальних закладів в Америці із іншими країнами³⁶ І.Х.Озеров безпосередньо пов’язує ці успіхи із небаченим прогресом промисловості, новітніх технологій в усіх галузях економіки.

На сторінках іншої своєї книги “На темы дня: К экономической политике России” він розвиває і доповнює висловлені в попередній роботі міркування стосовно того, якою має бути політика уряду Російської імперії, діяльність громадських інституцій, організацій підприємців щоби досягнути такого ступеня економічного розвитку, якого досягли США. Він наголошує на необхідності більше уваги приділяти розвитку людини, її інтелекту, поліпшенню умов життя³⁷. Зокрема, він вважає за необхідне значно більше, за його визначенням справедливо, оплачувати працю робітників, адже саме матеріальний стимул спроможний закласти підвалини для інтелектуального зростання учасників виробництва³⁸. Ці думки І.Х.Озерова не були почуті та втілені в життя у Російській імперії. Але даний факт не можна вважати вадою, притаманною лише останній.

За схожим сценарієм розвивалися події в СРСР у 1920-1930-ті роки. Радянська наздоганяюча модернізація зіткнулась із необхідністю запозичення іноземного досвіду так само, як і капіталістична в Російській імперії кінця XIX - початку XX ст. Представники нової комуністичної інтелектуальної еліти отримували можливість на кошти держави під час відряджень до Америки знайомитися із тамтешніми досягненнями. Після повернення на батьківщину вони обережно порушували питання про важливу роль високої оплати праці робітників як складової частини американського економічного дива³⁹. Навряд чи вони були обізнані із працями І.Х.Озерова, принаймні, в опублікованих джерелах це не простежується. Ідеї І.Х.Озерова не були і не могли бути сприйняті в СРСР. Ставлення до таких особистостей, як професор фінансового права, визначалося формулою “корисний “ворог”⁴⁰. Тож їх слова не викликали зацікавлення. Головну увагу більшовицького керівництва було прикуто до американських технічних досягнень, системи організації праці. В роки перших п’ятирічок гасло про техніку, що вирішує все, визначило підходи до здійснення соціалістичної модернізації.

І.Х.Озеров не лише пропагував ідею втілити в життя американський досвід індустріалізації. Стиль і темп власного життя професор намагався наблизити до заокеанських стандартів. Так, він не лише захоплювався колосальною працездатністю американців, пропагував її в своїх публіцистичних статтях, приміром, здатність працювати за друкарською машинкою навіть в поїзді⁴¹, але і сам намагався слідувати цим критеріям⁴². Він викладав в Москві та Санкт-Петербурзі, по кілька разів мандруючи між двома столицями протягом одного робочого тижня. Багато читав, перетворюючись на “книжкового червя”, щоби бути у курсі всіх новітніх ідей⁴³. Дуже багато писав: за підрахунками сучасних дослідників, встиг опублікувати 100 книжок⁴⁴. Встановлення кількості газетних публікацій І.Х.Озерова ще потребує окреме дослідження. Після 1911 р. він почав активно вміщувати зароблені кошти у дивідентні папери, вважаючи, що таким чином може підтримувати індустріалізацію країни⁴⁵. Це не лише мало надавати особистий приклад іншим жити у відповідності до пропагованих ідей. Як справжній російський інтелігент він не зовсім по-американському планував усі зароблені таким шляхом гроші “витратити на пропаганду ідеї піднесення економічної творчості широких верств населення”⁴⁶. Для цього навіть склав заповіт у 1911 р. Але “служити богу і мамоні”, як визнав згодом І.Х.Озеров, виявилось складно⁴⁷.

Розумове перенавантаження викликало захворювання - безсоння. У надрукованих фрагментах спогадів він пише, що “змучений муками своєї безвольності, шукав іноді втіх скороминутих, спілкувався з людьми значно нижчими за мене за духовними запитами і занурювався немов-би у в’язке баговиння”⁴⁸. Цей фрагмент виглядає абстрактним та незрозумілим. Але у одному з ненадрукованих варіантів мемуарів І.Х.Озеров розповідає, що захопився кокаїном і вимушений був лікуватися, зокрема у Харкові⁴⁹. Та, вважаємо, було б величезним спрощенням пояснювати перебування професора в провінційному Харкові лише банальною потребою в лікуванні або втечею від столичних прискіпливих, засуджуючих або глузливих поглядів.

З Харковом у І.Х.Озерова пов’язано кілька років життя: з 1912 до 1916. Причини, чому поважний столичний професор, член Державної ради,

відомий публіцист опинився в столиці Слобідської України пояснюються кількома обставинами. Тут він знайшов друзів-однодумців, зокрема тих, що гуртувалися навколо газети “Южный Край”. До них він звернувся по допомогу в скрутний для себе час. Але більш важливим мотивом перебування в Харкові було сподівання посприяти вихованню місцевого суспільства в дусі любої йому індустріалізації. А східноукраїнський регіон, або за термінологією того часу Південь Росії, демонстрував колосальні зразки поступового розвитку в напрямку модернізації. Невипадково на різних етапах саме сюди, в Харків, приїздили випускники столичних вишів для реалізації шляхетної ідеї - сприяти економічному прогресу країни. Саме на Півдні можна було вдихнути свіже повітря індустріальної лихоманки та реалізувати сподівання на виховання культури підприємницької діяльності. Іншим мотивом могло бути сподівання на роботу у бюро провінційного друку, одним з палких прихильників якого був І.Х.Озеров⁵⁰. Попри скарги у спогадах на відсутність розуміння своїх ідей (без будь-якої регіональної прив’язки), ті ж само спогади свідчать про протилежне, зокрема існування зворотнього зв’язку у вигляді чисельних листів, які отримував І.Х.Озеров на свої публіцистичні статті⁵¹.

Думки І.Х.Озерова знаходили продовження на сторінках харківської преси. Провідний місцевий журналіст Ю.Волін в дусі І.Х.Озерова виступив із статтею “Культура або капіталізм”, в якій пропагував американську систему організації праці Тейлора⁵². Передова стаття газети “Южный Край” 29 вересня 1913 р. була присвячена принципам оплати праці міських робітників, яка має бути не ринковою, а високою, справедливою, що перегукується із положеннями книги І.Х.Озерова про американський досвід. Те ж саме можна сказати про статтю Н.Яворського “В інтересах істини (лист із Парижа)”, в якій автор пише про необхідність дидактичності для провінційної преси, енциклопедичності як важливого механізму розвитку громадянської активності, культури пересічної людини⁵³. Стаття “Культуробоязнь”, підписана ініціалами “С.Т.”, цілком в стилі І.Х.Озерова пропагує необхідність визнати культурну роль підприємців, що необхідно “для перемоги людиною природи, для культури”⁵⁴.

Підсумовуючи написане, маємо зазначити, що І.Х.Озеров був одним з яскравих представників інтелектуальної верхівки Російської імперії початку ХХ ст. Його місце в суспільстві можна описати формулою “свій серед чужих, чужий серед своїх”, тому що виходець із селянського середовища так і не став повністю своїм у жодному суспільному колі, до яких він належав. В цьому полягає особиста трагедія І.Х.Озерова. Він був одним з палких прихильників індустріалізації країни та використання американського досвіду. Але на перше місце він висував запозичене зі США саме ставлення до культури суспільства, не обмежуючись механічним перенесенням технічної та технологічної бази на російський ґрунт. Наприкінці своєї активної діяльності в Російській імперії він “відкрив” для себе Південь, де знайшов сприятливих і доброзичливих однодумців. Але події Першої світової війни, революції та громадянської війни 1917-1920 років усунули І.Х.Озерова від активної діяльності. Професор фінансового права залишився одинаком і самотнім в новій більшовицькій Росії, у якій ставлення до інтелігенції було

вкрай несприятливим. А думки І.Х.Озерова щодо індустріалізації, використання американського досвіду, схоже, почали опанувати з “нуля”, але так і не опанували. Тож і в Харкові, столиці УСРР, не спромоглися створити американської казки у вигляді розквіту культури.

¹ История Московского университета. - М.: Изд-во Москов. ун-та, 1955. - Т.1. - С. 392, 499;

² Корелин А.П. Русский “полицейский социализм” (зубатовщина) // Вопросы истории. - 1968. - №10. - С. 48. Див. також Бухбиндер Н. Зубатовщина в Москве // Каторга и ссылка. - 1925. - №1. - С. 99-100; Щетинина Г.И. И.Х.Озеров и его воспоминания // История и историки: Историографический ежегодник. 1978. - М.: Наука, 1981. - С. 234-251.

³ Корелин А.П. Крах идеологии “полицейского социализма” в царской России // Исторические записки. - Т.92. - М.: Наука, 1973. - С. 124-126.

⁴ Ленин В.И. Что делать? // Полн. собр. соч. - Т.6. - С. 115, 116.

⁵ Ленин В.И. Полн. собр. соч. - Т.6. - С. 584.

⁶ Ефимов Е. Счастливая горькая жизнь Ивана Озерова // Босс. - 2008. - №3 // режим доступу: <http://www.bossmag.ru/view.php?id=3364>

⁷ Барышников М.Н. Деловой мир России: историко-биографический справочник. - СПб: “Искусство-СПБ” “LOGOS”, 1998. - С. 273; Аврех А. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России // режим доступу: http://scepstis.ru/library/id_1349.html; http://scepstis.ru/library/id_1365.html; Биография И.Х.Озерова // режим доступу: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1120273>; Озеров Иван Христофорович // режим доступу: [http://portal.rea.ru/portal/Departments.nsf/\(Index\)96ed109bf2b6a8dac325703600422282!OpenDocument&Click=](http://portal.rea.ru/portal/Departments.nsf/(Index)96ed109bf2b6a8dac325703600422282!OpenDocument&Click=); Озеров Иосиф Христофорович // режим доступу: <http://baza.vgd.ru/1/24018/10.htm>; Летопись Московского университета: В 3 т. - Т.1: 1755-1952. - М.: Изд-во МГУ, 2004. - С. 221, 271; Розенталь М.С. Москва на перепутье: Власть и общество в 1905-1914 гг. - М.: РОССПЭН, 2004. - С. 101, 197-199.

⁸ Ефимов Е. Счастливая горькая жизнь Ивана Озерова // Босс. - 2008. - №3 // режим доступу: <http://www.bossmag.ru/view.php?id=3364>

⁹ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). - Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. - С. 92-94.

¹⁰ Шпотов Б.М. Было ли культурное сближение? Американская техническая помощь советской индустриализации, 1928-1933 // Материалы конференции “Массовая культура США”: 6 - 13 дек. 2002 г. - М.: МГУ, 2002. - С. 161-162; “Вот что нам нужно перенять”. Доклад инженера И.Ф.Байкова в Промышленной академии о поездке в США и Западную Европу. 1930 г. / Публ. Е.Р.Курапова // Исторический архив. - 2009. - №5. - С. 44-55.

¹¹ Шелохаев В.В. Общественная мысль России: теоретико-методологические проблемы ее изучения // Вопросы истории. - 2010. - №6. - С. 37-53.

¹² Хвильовий М. Редактор Карк // Твори: У 2 т. - К.: Дніпро, 1990. - Т. 1. ? С. 137.

¹³ Мемуары профессора И.Х.Озерова // Вопросы истории. - 1997. - №1. - С. 83-85; Барышников М.Н. Деловой мир России... - С. 273; Ефимов Е. Счастливая горькая жизнь Ивана Озерова // Босс. - 2008. - №3 // режим доступу: <http://www.bossmag.ru/view.php?id=3364>.

¹⁴ Отдел рукописей и редких книг российской Национальной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. - Ф.541. Озеров И.Х. - Од. зб. 5. - Арк. 35.

¹⁵ Мемуары профессора И.Х.Озерова // Вопросы истории. - 1997. - №1. - С. 86.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Витте С.Ю. Воспоминания. - М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. - Т.3. - С. 690-691; Милоков П.Н. Воспоминания (1859-1917). Т.2. - М.: Современник, 1990. - С. 421-422; Готье Ю.В. Мои заметки. - М.: ТЕРРА, 1997. - С. 566-589.

¹⁸ Коковцов В.Н. Из моего прошлого (1903-1919): Воспоминания. Мемуары. - Минск: Харвест, 2004. - С. 705-706.

¹⁹ Щетинина Г.И. И.Х.Озеров и его воспоминания... - С. 236.

²⁰ Отдел рукописей и редких книг российской Национальной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. - Ф.541. Озеров И.Х. - Од. зб. 5. - Арк. 33; Од. зб. 6. - Арк. 3-36.

²¹ Мемуары профессора И.Х.Озерова // Вопросы истории. - 1997. - №2. - С. 75.

²² Южный край. - 1912. - 3 мая.

²³ Булгаков С.И. Героизм и подвижничество // Вехи. Интеллигенция в России. Сборники

- статей. - М.: Молодая гвардия, 1991. - С. 51.
- ²⁴ Южный край. - 1913. - 3 янв.
- ²⁵ Южный край. - 1913. - 23 ноября.
- ²⁶ *Булгаков С.И.* Героизм и подвижничество... - С. 59.
- ²⁷ Мемуары профессора И.Х. Озерова // Вопросы истории. - 1997. - №2. - С. 87.
- ²⁸ Там само, с. 93.
- ²⁹ Мемуары профессора И.Х. Озерова // Вопросы истории. - 1997. - №1. - С. 88.
- ³⁰ Там само, с. 90.
- ³¹ Там само, с. 89.
- ³² *Озеров И.Х.* Чему учит нас Америка? - М.: Польза, 1909. - С. 3.
- ³³ Там само, с. 6-33.
- ³⁴ Там само, с. 37.
- ³⁵ Там само, с. 44.
- ³⁶ Там само, с. 90-95.
- ³⁷ *Озеров И.Х.* На темы дня: К экономической политике России. - М.: Типография ТД "Художественная печать", 1912. - С. 17, 78, 135-137, 142-151.
- ³⁸ Там само, с. 129.
- ³⁹ "Вот что нам нужно перенять"... - С.53, 55.
- ⁴⁰ *Ефимов Е.* Счастливая горькая жизнь Ивана Озерова // Босс. - 2008. - №3 // режим доступа: <http://www.bossmag.ru/view.php?id=3364>
- ⁴¹ Отдел рукописей и редких книг российской Национальной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. - Ф.541. Озеров И.Х. - Од. зб. 133. - Арк. 36.
- ⁴² Мемуары профессора И.Х. Озерова // Вопросы истории. - 1997. - №2. - С. 93.
- ⁴³ Там само, с. 88.
- ⁴⁴ *Ефимов Е.* Счастливая горькая жизнь Ивана Озерова // Босс. - 2008. - №3 // режим доступа: <http://www.bossmag.ru/view.php?id=3364>
- ⁴⁵ Мемуары профессора И.Х. Озерова // Вопросы истории. - 1997. - №2. - С. 78-79.
- ⁴⁶ Там само, с. 79.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само, с. 89.
- ⁴⁹ Отдел рукописей и редких книг российской Национальной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. - Ф.541. Озеров И.Х. - Од. зб. 5. - Арк. 35, 41.
- ⁵⁰ Мемуары профессора И.Х. Озерова // Вопросы истории. - 1997. - №1. - С. 87.
- ⁵¹ Там само, с. 94.
- ⁵² Южный край. - 1913. - 23 марта.
- ⁵³ Южный край. - 1912. - 23 июля.
- ⁵⁴ Южный край. - 1912. - 30 декабря.

Черный Д.Н.

И.Х.Озеров: личность, место в общественной мысли Российской империи начала XX в.

Впервые в украинской историографии раскрыты особенности характера, социального поведения одного из ведущих общественно-политических деятелей Российской империи начала XX в., видение им перспектив использования американского опыта для модернизации страны, причины пребывания в Харькове.

Chorniy D.M.

I.H.Ozerov: Personality, Place in Public Thought of the Russian Empire at the Beginning of the 20th Century

For the first time in Ukrainian historiography the features of character, social conduct of one of the prominent public and political figures of the Russian empire at the beginning of the 20th century, his outlook on the using of American experience for modernization of the country, reason of stay in Kharkiv are reflected.

Отримано 14.10.2010